ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 4, August 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.916

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 05.05.2020 Kabul Tarihi: 10.06.2020

Atıf Künyesi: Orhan Turan, "Erzurum'un Yıllık Ticarî Hacmine Dair Bir İngiliz Konsolosluk Raporu (18 Mart 1899)", *History Studies*, 12/4, Ağustos 2020, s. 2177-2197.

Erzurum'un Yıllık Ticarî Hacmine Dair Bir İngiliz Konsolosluk Raporu (18 Mart 1899)

*A Report on Annual Trade Volume of Erzurum by British Consulate
(March 18, 1899)*

Dr. Orhan Turan

ORCID No: 0000-0002-5975-0469

Batman Üniversitesi

Öz: İngiltere'nin Erzurum Konsolos Vekili Albay P. H. H. Massy geleneksel Anglo-Sakson hariciye sisteminin bir gereği olarak 18 Mart 1899'da vilâyetin ticaret hacmine dair raporunu kaleme almıştır. Çalışmada ana kaynak olarak yararlanılan İngiliz Konsolosluk raporu Erzurum Vilâyeti merkez olmak üzere bölgenin sosyo-iktisâdî yapısına katkı sağlayacak önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Çalışmada; Erzurum Vilâyeti'nin geçmiş yıllardaki ve mevcut pazar durumlarının karşılaştırılması, ihracat ve ithalat rakamlarıyla ilgili istatistiki veriler Amerika, Almanya, Fransa, İngiltere, Avusturya, Belçika, Rusya gibi Batılı ülkelere vilâyetten ihraç/ithal edilen ürünlere dair bilgiler yer almıştır. Bu bağlamda çalışmada, Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği bir dönemde Konsolosluğun gözünden vilâyetin ticarî potansiyeli ve bu pazarda İngiltere'nin bölgedeki ticaret hacminin artırılması için yapılması gerekenleri ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Konsolos Vekili Massy, Erzurum Vilâyeti, ihracat, ithalat, ticaret hacmi.

Abstract: Colonel P. H. H. Massy, Vice-Consul of Britain in Erzurum, drew up a report on trade volume of the Vilayet on March 18, 1899 as required by the traditional Anglo-Saxon system of foreign policies. Being the main resource of reference for this study, British Consulate's report provides very important data that might contribute to the socio-economic conditions of the region in general and province of Erzurum in particular. The report comprises comparative information about current and previous market conditions of the province, extensive statistical data including export and import figures as well as a list of products exported to/imported from western countries like the America, Germany, France, Britain, Austria, Belgium and Russia. In this context, this study aims to examine trade potential of the vilayet during dissolution period of the Ottoman Empire from

Consulate's perspective as well as measures they propose to increase Britain's market share in trade volume of the region at that time.

Keywords: Vice-Consul Massy of Erzurum, Erzurum Province, export, import, trade volume.

Giriş

Erzurum Vilâyeti, 1890'lı yıllarda Osmanlı Asyası'nın doğu ve kuzeydoğusunda Rusya ve İran devletleri sınırında yer almaktadır. Güneyden Van ve Bitlis vilâyetleri, kuzeyden Trabzon, batıdan Mamuretülaziz, Diyarbakir ve Sivas ile çevrili idi¹. Vilâyet yaklaşık olarak 40 derece kuzey enlemi ve 41 derece doğu boylamı üzerinde bulunmaktadır.²

Erzurum, iklim itibariyle soğuk olsa da burada önemli tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Birçok hububat çeşidi mevcuttur. Bunlar arasında buğday, arpa, çavdar, keten tohumu, darı, mercimek, ceviz gibi ürünlerin yanı sıra birçok sebze yetiştirilmektedir. En önemli ticaret güzergâhı Avrupa-İran transit yolu aracılığıyla yapılmaktadır. Vilâyetin ihraç ürünleri arasında canlı hayvan, hububat, kürk, pamuklu ve yünlü dokuma ürünleri mevcuttur.³ Genel olarak Erzurum'un ekonomik yapısını oluşturan başlıca unsurlar esnaf teşkilâtı, vakıf sistemi ve ticaret yolları olmuştur.⁴

Doğu Anadolu'nun bu yüksek yaylası; doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda Orta Anadolu kültür havzaları arasında yer almaktadır. Bu nedenle mevcut bölgeler arasında binlerce yıl devam eden kültürlerin bir kavşak ve geçiş noktası durumundadır.⁵ Gerek askerî gerekse de ticarî konumu nedeniyle Osmanlı Devleti'nin büyük ve önemli merkezleri arasında olagelmıştır.⁶ Yine Asya'dan gelen yolların kavşak noktasında bulunması nedeniyle savunma açısından uygun bir noktadadır. Ayrıca Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya tek giriş kapısı olan Erzurum, Tiflis-Kars ve Tebriz-Bayezid yollarının kesişerek Erzincan ve Sivas'a ulaştığı kavşaktır. Bu güzergâh aynı zamanda Kuzeydoğu Anadolu'nun Karadeniz ile keza Doğu Anadolu'nun Irak, Suriye ve Basra Körfezi ile irtibatını da sağlamaktadır.⁷

Erzurum, Trabzon ve Sivas'a giden yolların merkezinde bulunduğu için oldukça önemli bir konuma sahiptir. Doğudan gelen ticarî eşyaların bir kısmı Kop-Zigana geçitlerinden Trabzon'a gönderilirken; Trabzon Limanı'na gelen mallar da aynı güzergâhtan Erzurum'a aktarılıyordu. Vilâyet bu yol üzerinden İstanbul ve Tuna limanları hatta Karadeniz'in kuzey kıyı limanları ile Orta Asya ve Çin ticaret merkezleri arasında işleyen "İpek Yolu" transit ticaret merkezi

¹ Ali Cevad, "1897'de Erzurum", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Çev: Ramazan Özey, C. 6, S. 3, Erzurum 2000, s.143.

² Hayati Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Yayına Hazırlayan: Ayhan Kara, Ankara 1989, s.243.

³ Cevad, *agm.*, s.147.

⁴ Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar-Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s.55.

⁵ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s.7.

⁶ Cevad, *agm.*, s.143.

⁷ Besim Darkot, "Erzurum Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.340-345.

durumuna gelmişti.⁸ Osmanlı Devleti zamanında da aynı önemini muhafaza eden vilâyetin bu fonksiyonu XV. ve XVI. Yüzyıllardan itibaren zayıflamış ve bundan sonraki savaş yıllarında kısa aralıklılarıyla kesintiye uğramıştır. Sonraki süreçte İran-Rusya ve Türkiye üzerinden İran-Avrupa ticareti önem kazanmaya başlamıştır. Erzurum-Doğubayezid-Tebriz-Tahran ile Gümrü ve Tiflis'e giden kara ve demir yolları, Erzurum'un konumuna nispeten yeniden önem kazandırmıştır.⁹

Erzurum tarihî seyir içerisinde askerî ve ticarî nitelikleriyle ön plana çıkan bir şehir olmuştur. Ancak vilâyetin ticarî önemi XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ruslar tarafından faaliyete geçirilen Bakü-Tiflis-Batum demiryolu ile işlevselliğini kaybetmiştir. Bu hat daha sonra İran'da Tebriz-Çulfa ile birleşmiştir.¹⁰ Diğer taraftan ticarî açıdan önemini yitirse de askerî niteliğini korumuştur. Doğu Anadolu coğrafyası üzerinde tarihten günümüze nüfuz eden Urartu, Med, Pers, İskit, Kimmer, Part, Roma, Sasani, Bizans ve Türk Devletleri bölgeyi hâkimiyet altına almışlardır.¹¹

1-Erzurum'da İngiliz Konsolosluğu'nun Kurulması

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Akdeniz'deki ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurması Avrupa konsoloslarıyla muhatap olmasını sağlamıştır. XVI. yüzyıldan itibaren İngilizler de Türklerle diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştı. Bu bağlamda ilk kez Kanunî Sultan Süleyman 1553'te İngiliz tacir Anthony Jenkinson'a bir ticaret izni vermişti.¹² Başka bir ifadeyle ilk İngiliz temsilciler şirketlerin haklarını koruma amacını taşımaktaydı. Ancak 1578'de İstanbul'a gelen William Harborne¹³ ticarî temsilci olmasına rağmen İstanbul'da yürüttüğü görüşmeler sonunda İngilizlerin Türkiye'de serbest ticaret yapma hakkını elde eden ilk ahitnâmeyi Padişah'tan almayı başarmıştı. Böylece 1580 yılında İngiltere'nin ilk büyükelçisi oldu.¹⁴

XIX. Yüzyıla değin Türk-İngiliz ilişkileri koşullara bağlı olarak diplomatik temelde ivme kazanmıştır. Önceleri ticarî yönü öne çıksa da mevcut ilişkiler XIX. asırla birlikte siyasî alanda da önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı toprakları üzerinde küresel çapta diplomasi faaliyetleri artmıştır. Ayrıca bölgede Rus-İngiliz rekabeti ticarî manada da kendini göstermeye başlamıştır.¹⁵

Transit ticaretin iki esas noktası Trabzon Limanı ile Trabzon-Erzurum-Tebriz güzergâhı olmuştur. XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu ticaret hattının güvenliği Osmanlı Devleti'nin

⁸ Hayati Doğanay, *Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1983, s.6.

⁹ Doğanay, *agm.*, s.248.

¹⁰ Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s.31.

¹¹ Hamit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984, s.36.

¹² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974, s.9.

¹³ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.18.

¹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.364.

¹⁵ Kocabaşoğlu, *age*, s.43.; Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı- Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2003), S. 9, ss.1-19.

dâhil olmadığı halde yeniden önem kazanmıştır. İngilizler, İran ticaretini canlandırmak amacıyla özellikle hassasiyet sergilemişlerdi.¹⁶ 1812 yılında Sir Gore Ouseley, İran ipeğini Buşir Limanı yerine East India Company'nin Trabzon'dan gemiye yüklemesi halinde kara nakliyesinin % 2,5'tan % 1'e gerileyeceğini, Trabzon-İngiltere arasındaki deniz nakliye ücretinin de Buşir-İngiltere ücretinden daha az olacağını bildirerek mevcut güzergâha dikkat çekmiştir. Diğer taraftan İran mallarının İstanbul yerine Trabzon'dan alınmasını sermaye açısından da faydalı olmasını önemseyen İngiltere 1830'da Trabzon'da bir konsolosluk açmıştır.¹⁷ Buradan hareketle Osmanlı Devleti giderek birçok seyyah, diplomat ve konsolosun müdahil olduğu bir faaliyet alanına dönüşmeye başlamıştır. Bunlardan 1830'ların başında bölgeyi ziyaret etmiş olan gazeteci ve yazar Joachim Hayward Stocqueler de Erzurum'un İngiliz ticareti için önemini şu sözlerle ifade etmiştir:¹⁸

“...Coğrafi açıdan değerlendirildiğinde iç kısımlardaki hiçbir kent tüccarlar için Erzurum kadar cazip değildir. İran sınırlarına yakın konumdadır. Tebriz'den İstanbul'a doğrudan kolaylıkla iletişim kurulabilir. Suriye'nin tüm parçaları Bağdat, Şam ile kervan yolları aracılığıyla sık sık bağlantı kurulabilir. Aynı nakiller Kars, Van, Diyarbakır, Erzincan, Tokat ve Ankara ile kolayca erişim sağlamaktadır. Daha önce Erzurum'da İngiliz ticaret temsilciği kurulmuştu. İlk olarak talep edilen ürünler tanımlanabilir sonrasında ise mallar tüketiciye doğal olarak yönlendirecektir. Türk ve İran şehirlerinin en başat ihtiyaç duydukları ürünler yün giysiler, pamuklu dokumalar, ipek, çatal-bıçak, demir, porselen, pipo, hırdavat, ateşli silahlar, şeker, ahşap boyası, baharatlar, cam eşya, kırtasiye ve çivittir. Bunların çoğunluğu Almanya ve İtalya'dan ithal edilmektedir. Mal satan şirketler, müşterilerin rahatından ziyade kendi kârlarını düşünürler. Türkler ve İranlılar kalıcı ve kullanışlılık yerine ucuzluğu tercih ediyorlar. Bu nedenle İngiliz yatırımcılar, Almanlardan daha kaliteli ürünler pazara sunmalıdır. Ancak fiyatlar pazarın üzerinde olmamalıdır...”

Keza 1834 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz konsoloslarının sayısında büyük bir artış yaşandı. Bu yeni konsolosluk birimleri Anadolu'nun farklı şehirlerinde kurulmuştu.¹⁹ Bunlar arasında Erzurum da vardı. Buraya ilk görevlendirilen kişi de James Brant idi. Aslında Brant, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Trabzon'a Konsolos Muavini olarak görevlendirilmişti. Şehirdeki asıl görevi ise “Trabzon'un İran ticareti için bir depo haline getirilmesi” idi.²⁰ Tacir kimliği de olan Brant özellikle Londra'ya gönderdiği raporlarda “Trabzon-Erzurum-İran” transit ticaret yolunun önemini vurgulamıştı. Burada bilhassa Erzurum'a dikkat çekilmekteydi. Öyle ki ona göre Tebriz'e giden yolun üzerinde bulunan bu şehirde bir İngiliz Konsolosluğu açılmalıydı. Nitekim bununla ilgili “İranlılarla olan ticarî ilişkilerimizi artırmak için Erzurum'da bir Konsolosluk yapısı oluşturmak kaçınılmazdır” ifadelerini kullanacaktı. Böylece 1836'da Brant, Konsolos Muavini olarak Erzurum'a atandı.²¹

¹⁶ Selahattin Tozlu, “Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s.186.

¹⁷ Charles Issawi, “The Tabriz-Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of A Route”, International Journal of Middle East Studies, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), pp. 18-19.

¹⁸ J. H. Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan and Persia, in A Journey From India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia, and Germany*, II, Saunders and Otley, Conduit Street, London 1832, p.3-6.

¹⁹ Ayşe Bayraktutan, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s.81.

²⁰ The National Archives (TNA) Foreign Office (FO), 195/2474/330, Trabzon Konsolosluğu'nun hazırladığı ve İngiltere Büyükelçiliğine sunduğu Kasım 1942 tarihli “Trebizond Consular District” raporu.

²¹ TNA, FO 195/2474/330.; James Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, VI, 1836, s.200-201.

Dolayısıyla vilâyette İngiltere'nin öncülük ettiği birçok Batılı insan ile tanışmaya başladı. Çünkü Trabzon-Erzurum-Tebriiz transit ticareti XIX. yüzyılın ortalarına doğru uluslararası ilişkilerde siyasî ve ticarî dengeleri etkileyen önemli bir güzergâh haline gelecekti.²²

Osmanlı Devleti, Avrupa'da "Hasta adam" olarak addedildiği bir dönemde Rusya'nın baskısı karşısında ayakta kalmaya çalışmaktaydı. 1842'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen, İstanbul'daki elçisi Stratford Canning'e Rusya'ya karşı Osmanlı Sultanı'nın desteklenmesi yönünde talimat verdi. Böylece Osmanlı coğrafyasında İngiliz diplomatların ağırlığı ve önemi artmaya başladı.²³ Bir bakıma elçi ve konsolosların yükümlülüğü önem kazandı. Bu dönemde Türk-İngiliz ilişkilerinde temel nokta Hint ticaret yolunun güvenliği idi. Başka bir ifadeyle Boğazlar ve Akdeniz'e Rusların inmesinin engellenmesi yani Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün muhafazası idi.²⁴ Ancak İngiltere, Osmanlıların gücünü giderek kaybetmesi karşısında yeni projeler gündeme getirecekti. Şöyle ki batıda Yunanistan ve Bulgaristan doğuda da güçlü bir Kürdistan ve Ermenistan kurma politikasını takip edecekti. İngilizler, Akdeniz ve Yakındoğu'daki ticarî çıkarlarını koruma adına Yunan, Bulgar, Ermeni, Kürt ve Arap milliyetçilik akımlarını kışkırtarak onları destekleyeceklerdi.

XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı onun toprak bütünlüğünü koruma politikasını benimseyen İngiltere 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra mevcut siyasetini gözden geçirdi. İmparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politik prensibinden ayrılmamakla beraber ülkenin İngiltere için "lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerindeki İngiliz nüfuzunu kuvvetlendirme" yönüne meyletti.²⁵ 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü muhafaza ederek değil Türk toprakları üzerinde milli devletler kurarak ve bunları İngiliz nüfuzu altına alarak da Rus yayılmasının önlenebileceğini düşünmeye başladı. Bunu yapabilmek için hukuki dayanağı da vardı: Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi ve Ermeniler için reform hükmü idi.²⁶

Berlin Antlaşması'nı müteakip İngiltere, Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahatlara nezaret etmek için buraya konsoloslar atamaya başladı. 1878 güzünde Sivas'a Albay Wilson, Erzurum'a Binbaşı Trotter, Van'a Yüzbaşı Clayton, Kayseri'ye Yüzbaşı Cooper görevlendirildi.²⁷ Ayrıca Konya'ya Yüzbaşı Steward²⁸, Adana'ya H. Cooper, Diyarbakır'a yine

²² Küçükkuşurlu, *age*, s.55.

²³ Kocabaşoğlu, *age*, s.43.

²⁴ Recep Karacakaya, "İngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)", *Ermeni Araştırmaları, II, Türkiye Kongresi Bildirileri, I*, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2007, s.21.

²⁵ Karacakaya, *agm.*, s.21.

²⁶ Bilâl Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s.58. Berlin Antlaşması'nda Osmanlı Ermenileriyle ilgili şu özel madde yer almıştı: "Madde 61: Babiâli, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu hususta alınacak önlemleri devletlere bildirecektir ve devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetleyeceklerdir"; Berlin Antlaşması'nın metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I, (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

²⁷ Bilâl Şimşir, "Ermeni Gaillesinin Tarihsel Kökeni Üzerine", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.1, Mart-Nisan-Mayıs, 2001, s.120.

Binbaşı Trotter, Kastamonu'ya Yüzbaşı G. Williers, Bursa'ya Teğmen Chermiside atandı. Asker kökenli olan bu kişilerin konsolos olarak görevlendirilmesi “olağandışı” ve yeni bir uygulama idi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti tarafından “hoş” karşılanmayacaklardı.²⁹ Bunların görevleri ana hatlarıyla, *Anadolu ahalisinin çeşitli sınıfları üzerinde araştırma yapmak, yerel Türk yöneticilerine öğütler vermek, yerel Osmanlı makamları katında girişimlerde bulunmak, Anadolu'da yapılacak reformların uygulanmasını gözetlemek ve bu uygulamanın hakkıyla yapılmasını sağlamak* şeklinde belirlenmişti. Askerî konsoloslar gittikleri her yerde Ermeniler tarafından büyük coşku ile karşılanmışlardı.³⁰

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na göre bunlar işlevselliği açısından “normal” konsolos değillerdi. Anlaşma hükümleri gereği görev yapan “siyasal ajanlar”dı. Keza İngiltere “askerî konsolos” terimini de kullanmaktaydı. Koşullar gereği kendilerine “konsolos” ya da “konsolos yardımcısı” gibi adlar takılmıştı. Çünkü bu görevlerinde anlamaya göre “konsolos” olarak söz edileceklerdi.³¹ İngiltere bölgeye gönderdiği bu konsoloslar aracılığıyla özellikle Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu'yu yakından takip etti. Ayrıca Rus tehlikesi de bu noktada önemliydi. Ermeni “galesi” karşısında Osmanlı Devleti'ne birçok kez müdahalede bulunmuştu. Dolayısıyla Batı'da Ermeni meselesinin doğuşunda ve kamuoyu oluşturulmasında Ermenilere her türlü desteği verdi. Bunun yanı sıra konsoloslar bölgeyle ilgili siyasî durum, iktisadî ilişkiler, demografik yapı, antropolojik özellikler, sosyo-kültürel doku gibi alanlarda raporlar hazırlayarak Londra'ya iletmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine doğru ilerlediği dönemde ülkenin hangi şartlar içerisinde olduğunu görebilmemizi sağlayan önemli kaynaklardan biri de konsolos raporlarıdır. Zira bu belgeler özel manada bölgelerin imkânlarını gösterirken genelde ise ülkenin içerisinde bulunduğu koşullar hakkında veriler sunabilmektedir. Erzurum XIX. yüzyıldan itibaren İngiliz ticareti açısından Trabzon-Tebriz transit yolu üzerinde doğuda önemli bir Osmanlı Vilâyeti konumundaydı. Burada görev yapan konsoloslar istihbarat niteliği taşıyan haberleri ve kendi görüş ve gözlemlerini ortaya koyan raporlarını farklı zaman dilimlerinde büyükelçiliğe ve oradan da ülkelerine göndererek dış politik hedeflerin oluşturulmasına katkıda bulunmuşlardır.

2- Erzurum'daki Ticarî Faaliyetler ve Konsolosluğun Değerlendirmeleri

Erzurum, Osmanlı Devleti'nin her dönemde önemli vilâyetlerinden birisi oldu. Vilâyet, XIX. yüzyılın ilk önemli demografik kaybını 1829 Rus işgali ile yaşamıştı. Geçici olarak işgal edilen şehir; Ruslar tarafından harabe bir vaziyette bırakılmış ve bu durumun sonucu olarak nüfusu azalmıştı.³² Bu durum iktisadî daralmaya da neden olmuştur. İşgal sonrası Erzurum yeniden yapılanmaya gitmiş ve yaralarını sarmaya başlamıştır. Vilâyetin merkez sancağında

²⁸ Musa Şaşmaz, “İngiliz Yüzbaşı Stewart'ın Konya Konsolosluğu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.11, 2002, ss.223-238.

²⁹ Salim Cönce, “Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Mart-Nisan- Mayıs, 2001, s.96.

³⁰ *Ağm.*, s.96-97.

³¹ Berlin Antlaşması'nın 62'nci maddesinde şöyle bir hüküm yer alıyordu. “...*Memalik-i Osmaniye'de mukim konsolosların ve politika memurlarının gerek bâlâda zikr olunan eşhası ve gerek mahall-i mübareke ve sairde kâin tesisat-ı diniye ve hayriye-i resmen himaye etmek hakları tasdik kılınmıştır...*” (Bayraktutan, *agt.*, s.113).

³² Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 1992, s.258.

1859'da 30 bin Müslüman 7 bin Ermeni 2 yüz Rum ve 1900 diğer milletlerden olmak üzere nüfus mevcuttu.³³ 1859 ve 1868 yıllarında meydana gelen depremler de demografik yapıyı doğrudan etkilemiş ve göçün hızlanmasına neden olmuştu.³⁴

XIX. yüzyılın ortalarında artık transit güzergâh Erzurum'un ticarî hacminde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Öyle ki 1857'de şehrin toplam ithalatı 50 milyon, ihracat ise 40 milyon frank olarak hesaplanmıştı. Mevcut gelirin 8.260.000 frankı Erzurum'un kendi iç ticareti ile ilgili olup geri kalanı İran ve Kafkasya ticaretleriyle ilgiliydi.³⁵ Elbette bu durumda buharlı gemilerin Karadeniz'e dâhil olmaları ile birlikte büyük devletlerin rekabeti sonucunda Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yolunun önem kazanması Erzurum'un iç pazarına da canlılık kazandırmıştır. Trabzon'dan gelen kervanlar Avrupa'nın ürünlerini Erzurum hattından doğu vilâyetlerine ve İran'a taşımıştır. Ticaret o derece yoğunlaşmıştır ki farklı uluslardan insanlar mal almak için dahi Erzurum'a gelmekteydi. Bunun yanı sıra İran ve Rusya'dan gelen birçok kişi de şehirde esnafılık yapmaya başlamıştı.³⁶

Ancak 1850'lerin sonundan itibaren Erzurum büyük bir ekonomik bunalımın içerisine girmiştir. Bunun nedeni ise Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun ticarî hacmindeki daralma idi. Bu durgunluğun çeşitli gerekçeleri vardı. Bunlar 1853-1856 Kırım Savaşı ve Rus tehdidine karşı yapılmış olan tabya ve kışla inşasının yanı sıra 1859'daki büyük depremin ağır zararları olmuştu. Keza 1862-1865 yılları arasındaki Çerkez Göçü, 1865 kolera salgını³⁷ ve 1863-1866 dönemindeki çekirge istilasına da hâlihazırda krizi derinleştirmişti. Mevcut olumsuzluklara paralel olarak transit ticareti etkileyen uluslararası unsurlarla birleşince Erzurum'un ticarî hayatında güç bir dönem başlamış ve halk büyük bir yoksullukla yüzleşmişti. Yine, Rusların İran ticaretini 1864'ten sonra Kafkasya'ya çekme hamleleri de etkili olmuştu. Böylece Erzurum güzergâhından gerçekleşen Avrupa-İran ticareti, Poti-Tiflis rotasına kaymıştır. Rusların Kafkasya'da yaptıkları demiryolları sayesinde İran transit malları birkaç günlük kısa güvenli bir yolculukla Karadeniz limanlarına ulaştırılmaktaydı. Aynı eşya Trabzon-Erzurum-Tebriz yoluyla ancak kırk gün civarında zorlu bir yolculukla taşınmaktaydı. Keza dış baskınlar, ağır gümrük vergileri ve yol harcamaları gibi olumsuzluklar nedeniyle Avrupa-İran transit ticareti buradaki etkisini yitirme noktasına getirmişti.³⁸ Sayısal değerlerle ifade edilecek olursa 1858 itibarıyla Erzurum aracılığıyla İran'a 1.830.000 £'lık mal taşınmasına rağmen 1870'te mevcut rakam 800.000 £'e gerilemişti. Yine İran'dan Avrupa'ya sevk edilen transit ticaretin değeri ise 513.000 £'den 80.000 £'e düşmüştü. Nitekim Trabzon-Erzurum-Tebriz transit hattı 1880'lerde *eski rota* diye anılmaya başlanacaktı.³⁹

³³ Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.20.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Selahattin Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850-1900)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Yaz 1996), Erzurum 1996.

³⁵ Küçükkuşurlu, *age*, s.56.

³⁶ Küçükkuşurlu, *age*, s.60.

³⁷ Konukçu, *age*, s.312. Öyle ki salgının çok şiddetli oluşu ve uzun sürmesi 1867'de Kolera Nizamnâmesi'nin hazırlanmasını zarûrî kılmıştı. Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, s.238-240.

³⁸ Küçükkuşurlu, *age*, s.38-39.

³⁹ Küçükkuşurlu, *age*, s.38

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı⁴⁰ da şehrin nüfusunu etkileyen önemli olaylar arasında oldu. Sultan II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında meydana gelen bu savaş Erzurum'un sınırlarını daraltmakla kalmadı. Vilâyetin demografik, ekonomik ve sosyal yapısını da baştan sona değiştirdi.⁴¹ İngiltere'nin Erzurum Konsolos Vekili Harry Charles Augustus Eyres özellikle bu noktada 12 Temmuz 1883 tarihinde kaleme aldığı raporunda 93 Harbi öncesi ve sonrası hakkında vilâyetin sosyo-ekonomik yapısına dair önemli veriler sunmuştur. Eyres hazırladığı raporunda 1875'te bir ticaret raporunun yazılmış olmasına rağmen bunu elde edemediğini belirterek Rus işgalinden ötürü sınırdaki Müslüman ahalinin göç etmek zorunda kalmalarının bir sonucu olarak mülklerinin yarısından daha fazla değer kaybettiğini belirtmiştir. Ona göre savaştan önceki dönem ile karşılaştırıldığında toprağın değeri dörtte bir oranında düşmüştür. Öyle ki ev fiyatları gerçek değerinin yarısından daha az alıcı bulabilmişti. Keza Konsolos Vekili bu anlamda fiyat örneği de vermektedir. Buna göre 93 Harbi'nden önce bir konutun yaklaşık maliyeti 1.100£ iken 1883'te bu fiyat 450£'e gerilemiştir.⁴²

Konsolos Vekili Eyres'a göre Rus Ordusu, bölgeyi işgal ettiğinde yerli tüccarlardan ürünler satın almıştı. Bu da belirli bir dönem için sermaye birikimine neden olmuştu. Ancak mevcut sermayenin bir süre sonra tükenmeye başlamasıyla birlikte ticarî bakımdan ciddi bir gerileme ortaya çıkmıştır. Vilâyet iç pazarında bu dönemde Batılı müteşebbislerin genel olarak tercihi pamuklu ürünler olmuştu. Eyres raporunda, son on yıllık bir dönemi mukayese ederek vilâyetin sosyo-iktisat yapısı hakkında önemli bilgiler vermiştir.⁴³ Buna göre 1873-1883 yılları arası kıyaslanmıştır. Eyres'a göre 1873 yılında dükkânların mal çeşitliliği ve stok durumu daha iyi durumdadır. 93 Harbi'nden sonra ise pazarda sadece zarurî tüketim ürünleri görülmektedir. Nüfusun fakirleşmesinden ötürü tüccarlar satış zorluğundan kaynaklı olarak pahalı ithal ürünleri tedarik edemiyorlardı. Diğer yandan Tebriz ticaret ulaşımının nispeten yitirilmesi de vilâyeti olumsuz etkilemişti. Zira 1880 transit ticaret geliri 1870'e nazaran dörtte bir oranında değer kaybetmişti.⁴⁴ Bu olumsuzluğun sebeplerinden biri de 1871'de inşa edilen Poti-Batum-Tiflis demiryolunun döşenmesiyle ticarî hattın⁴⁵ yön değiştirmesi idi.⁴⁶ Rusya özellikle Batum'u aldıktan sonra ulaşım noktasında avantajlar kazanmıştır. Batum-Kars yoluyla, Ruslar,

⁴⁰ 93 Harbi olarak da bilinen Türk-Rus Savaşı için bkz. Cevdet Küçük, "Erzurum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA), XI, İstanbul 1995.; Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, II, Berekât Yayınları, İstanbul 1983.; Azmi Özcan, *Pan İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İsam Yayınları, İstanbul 1992.

⁴¹ Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Erzurum 2010, s.3.

⁴² TNA., FO. 195/1450, No: 21, "Commercial Report on Erzeroum Vilayet", 12 July 1883, s.111.; Ayrıca bkz. Emel Demir Görür, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilâyeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)", *Belleten*, C.84, S.299, (Nisan 2020), ss.399-449.

⁴³ TNA., FO. 195/1450, s.111.

⁴⁴ TNA., FO. 195/1450, s.100.

⁴⁵ 1828-1829 ve 1877-1878 Türk-Rus Harpleriyle Kafkasya'ya sahip olan Rusya, Berlin Antlaşması ile Batum, Kars ve Ardahan'ı elde etmişti. İngiltere'nin ısrarı ile Bayezid ve Eleşkirt ovaları Osmanlı Devleti'ne iade edilmişti. Dolayısıyla İran'a giden Trabzon-Erzurum-Bayezid güzergâhı İngilizler tarafından korunduğu gibi buradan güneye inerek Hint ticaret güzergâhını Rusların, İngiliz pazarlarını tehdit etmesi de bu antlaşmayla engellenmişti (Kaleli, *agm.*, s.12).

⁴⁶ TNA., FO. 195/1450, s.100.; Genel bilgiler için bkz. Issawi, *agm.*, s.22-23. Tozlu, *agt.*; Kaleli, *agm.*, s.12.

İran ve Anadolu'nun doğusuna yönelik önemli imkânlar elde etmişti. Bunun bir sonucu olarak Rusya, Karadeniz'den Hazar'a ve İran hududuna kadar demiryolu döşemiştir.⁴⁷

Konsolos Vekili Eyres, vilâyet ahalisinin geçim faaliyetleri hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre çoğunluk demircilikle iştigal etmekteydi. Ancak kürkçülük, saraçlık, debbağlık, halıcılık, yün temizleyiciliği, kilitçilik gibi meslekî kollar da mevcuttu. Yine pazardaki fiyatlarla ilgili bilgiler de raporda yer almıştır. Fiyatlarda yıldan yıla görülen farklılıklar hasattaki verime bağlanmıştır. Buna rağmen fiyatların, genellikle sabit kaldığı Eyres tarafından dile getirilmişti.⁴⁸ Vilâyette yaşayan bir yurttaşın hayat seviyesine de değinen Eyres'a göre halkın en büyük sorunu ısınma malzemesidir. Aslında sıradan insanın ekonomik olarak fazla masrafi olmadığını sadece yakacak odun fiyatlarının çok yüksek olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun nedeni ise Erzurum'a en yakın ormanın sekiz saat uzaklıkta olması gösterilmişti. Malî gücü odun almak için yeterli olmayanlar ise yakacak olarak tezek kullandıklarından bahsetmişti.⁴⁹

İki yıl süren savaş elbette bölge halkını mağdur ve muhtaç hale getirdiği gibi yolları da perişan etmişti. Yeterli yolu olmayan daha iç bölgelerdeki halk, ürünlerini kıyıya ya da büyük ticaret merkezlerine ulaştırmaktan yoksun kalmıştı. Hem Erzurum hem de Trabzon için böyle olmuştu. Bir başka önemli etken de savaş sonunda liman şehri olan Batum'un Rusya'ya bırakılması idi. Osmanlı Devleti bu durumda Trabzon Limanı ve Trabzon-Erzurum-Bayezid yoluyla yetinmek zorunda kalmıştı.⁵⁰ Burada özellikle Türk-Rus Savaşı öncesinde durağanlaşmaya başlayan ticarî hayat savaş sonrası durma noktasına gelmiştir. Yine savaş sonrası ticarî denge büyük yara almıştır. Sosyo-ekonomik yapı bozulmuş; savaşın yaşandığı coğrafyalar olması hasebiyle hayat tamamen sekteye uğramıştı. Rusların kısa süreli işgali halk üzerinde büyük bir korku yaratmış ve göçlere neden olmuştur. Trabzon-Erzurum-Tebritz transit ticaret gelirleri büyük ölçüde azalmıştır. Ekonomik durgunluk tüccarları da etkilemiş nüfusun yoksullaşmasına bağlı olarak sadece hayatî önemdeki ürünlerin satışı devam etmiştir.⁵¹

1895 yılında Erzurum'da meydana gelen Ermeni Olayları'ndan dolayı da vilâyetin gelir kaybı olmuştur. Mevcut Ermeni İsyanı, vilâyetin bütçesine yaklaşık iki milyon kuruşa mâl olmuştu. Nitekim bu da vilâyetin toplam gelirinin yaklaşık %10-11'ne denk gelmekteydi.⁵² Genel olarak 1890'lı yıllarda Ermeni hadiseleri, güvenlik sorunları, kıtlık, askerî karargâhın taşınması gibi gelişmeler Erzurum Vilâyeti'ni nüfus ve ekonomik bakımdan geriye götürmüştü.⁵³

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve iktisadî şartlar diğer vilâyetlerde olduğu gibi Erzurum'da da kendini göstermiştir. Vilâyetin bu dönemdeki en büyük sorunları imparatorluğun genelinde olduğu gibi yoksulluk ve

⁴⁷ Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* (3-5 Mayıs 2001), I, Haz: M. Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, Trabzon İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s.385.; Kaleli, *agt.*, s.12.

⁴⁸ TNA., FO. 195/1450, s.111.

⁴⁹ TNA., FO. 195/1450, s.112.

⁵⁰ Tozlu, *agt.*, s.92.

⁵¹ Görür, ss.399-449.

⁵² Karataş, *agt.*, s.122.

⁵³ Karataş, *agt.*, s.100.

bozuk olan iktisâdî vaziyetti. Keza güvenlik ya da başka bir deyişle asayiş sorunu da had safhadaydı. Ayrıca cinayet, soygun, hayvan hırsızlığı, toprak anlaşmazlıkları, yasa dışılık bölgede yaygındı. Özellikle zabitanın ve jandarmanın eksikliği nedeniyle halk çoğu kez ezilmekteydi. Başta tütün kaçakçılığı olmak üzere kaçakçılığın her nevi yaygındı. Diğer taraftan ulaşım da büyük bir sorundu. Ticaretin devamlılığı açısından ürünlerin nakliyatı ve vasıta eksikliği büyük bir engel oluşturmaktaydı. Bu yüzden ana güzergâhlardan Erzurum-Trabzon arasındaki yolun fizikî şartlarının yetersizliğinin yanı sıra vasıta eksikliği de önemli bir sorundu.⁵⁴

Genel olarak bakıldığında Erzurum Vilâyeti'nde maliye ile ilgili sıkıntıların çeşitli sebepleri mevcuttur. Bunlar arasında; bütçe açıkları, vergi toplama işlemlerindeki usulsüzlükler, vergi kayıpları, yaşanan kuraklık ve kıtlıkların sonucuna bağlı olarak ortaya çıkan göçlerin üretim-tüketim dengesinin bozulması başta gelmektedir. Vilâyetin en önemli gelir kaynaklarının Ağnam ve Âşâr vergileri olduğu düşünüldüğünde, tarım ve hayvancılığın ekonomide lokomotif vazifesi görürken gelirlerin büyük bir kısmı askerî harcamalara tahsis edilmiştir.⁵⁵

Erzurum Vilâyeti hakkında Vali raporlarının yanı sıra bunların bir anlamıyla tamamlayıcısı da addedilebilecek yabancı konsolosluk belgeleri farklı bir bakış açısıyla önemli bilgiler sunmaktadır. Makalede temel kaynak olarak kullanılan İngiliz konsolosluk raporu, Erzurum Vilâyeti özelinde ticarî faaliyetler ve sosyal yapıya dair önemli bilgiler yer almaktadır. Çalışmanın esasını Erzurum Konsolos Vekili Albay P.H.H Massy imzasını taşıyan 18 Mart 1899 tarihli rapor⁵⁶ teşkil etmektedir. Dolayısıyla çalışma Konsolos Vekili Massy'nin 1898 yılına ait ticarî faaliyetler raporu doğrultusunda ele alınıp değerlendirilmiştir.

İngiliz Konsolos, ilk olarak 1897 yılında Erzurum'daki ticarî faaliyetlerde iyileşmenin ivme kazandığını belirterek raporuna başlamıştır. Bu iyileşme süreci 1898'de de devam etmişti. Erzurum Konsolosu R.W. Graves'e göre mevcut canlanmanın sebebi "Muhteşem Vali" Rauf Paşa⁵⁷ idi. Onun bir önceki yıl başlatmış olduğu çabalar sayesinde güven ortamı ortaya çıkmıştı. Bu da beraberinde ticarî hayatta bir iyileşmeyi getirmişti. Dolayısıyla artan şekilde devam eden ilerleme de Rauf Paşa'ya atfedilmekteydi.⁵⁸

Konsolos Vekili Albay Massy raporunda vilâyetteki ticaret dengesine de değinmişti. Buna göre Müslümanların *eline* geçmiş olan ticaret az da olsa yine gayrimüslimlerin lehine dönmüş

⁵⁴ Erzurum başta olmak üzere aslında bütün doğu vilâyetlerinin sorunları ortaktı. Şöyle ki genelinde idarî, inzibatî, askerî, ticarî, kuraklık, yoksulluk çok yoğundu. Bu bağlamda zaman zaman Valiler, vilâyetlerin sosyo-iktisâdî yapısı hakkında muhtelif tarihlerde raporlar hazırlayarak İstanbul'a göndermekteydi. Bazı vali raporları üzerine hazırlanan çalışmalar için bkz. Selahattin Tozlu, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu (1909)", *Ramazan Şeşen Armağanı*, Ed. E.Uymaz-S.Kızıltoprak, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.; Erkan Cevizliler-Ali Servet Öncü, "Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in Vilâyetteki Çalışmalarına Dair Raporu (1905)", *History Studies International Journal of History*, Volume:5, Issue:1, (January 2013).

⁵⁵ Karataş, *agt.*, s.133.

⁵⁶ The National Archives (TNA.), Foreign Office (FO). 195/2059, No: 4., Konsolos Vekili Albay P.H.H Massy'nin 1898 Yılı Erzurum'daki Ticarî Faaliyetler Üzerine Hazırladığı Rapor.

⁵⁷ Mehmed Şerif Rauf Paşa, 1895-1901 yılları arasında Erzurum Valiliği yapmıştır. 24 Kasım 1897'de şehri ziyaret eden New York Herald Gazetesi Muhabiri Sidney Whitman Vali Rauf Paşa hakkında övgü dolu sözlerde bulunmuştur. 1895 Ermeni olayları sonrası şehrin sakinliği ve idaresi konusunda çok başarılı bir yönetici olduğunu dile getirmişti. (Sidney Whitman, *Turkish Memories*, Chas Scribner's Sons, London 1914, s.88-95).

⁵⁸ TNA., FO. 195/2059, s.62.

durumdaydı. Konsolos 1896, 1897 ve 1898 yıllarına ait ticarî istatistikler hakkında da bilgiler paylaşmıştı. Buna göre Erzurum Vilâyeti'nde üç yıla ait ithalat ve ihracat rakamlarına dair bilgiler şöyle verilmekte idi:⁵⁹

Yıl	İhracat	İthalat
1896	£ 148,510	£ 188,510
1897	£ 167,660	£ 214,030
1898	£ 158,540	£ 230,995

1896 yılından itibaren ihracat rakamlarına bakıldığında genel olarak üç yıl boyunca ihracat değerlerinde bir artışın olduğu görülmektedir. 1897'ye değin yaklaşık 20 bin £'lık bir yükselme mevcut olsa da bu rakam 1898'de 10 bin £'ın üzerinde bir düşüş yaşamıştır. İthalat rakamlarında ise daha istikrarlı bir hareketlilik söz konusu olmuştur. Üç yıl boyunca ithal edilen ürünlerin değerinde artış yaşanmıştır.

Konsolos Vekili Massy'e göre mevcut rakamlar iyimser bir tablo sunmaktaydı. Özellikle 1898 yılındaki ticaret verileri yedi sekiz sene önceki yıllık ortalamanın yeniden yakalanabileceğine dair önemli işaretlerdi. Ancak yine de 1890'dakine eşit bir ortalamaya ulaşılması mümkün değildi. Konsolosa göre bu durumun nedeni bölgede giderek artan büyük yoksulluktu. Bu da yakın gelecekte daha fazla iyileşmenin yaşanacağına dair herhangi bir umudu ortadan kaldırmaktaydı.⁶⁰

İngiliz Konsolos Rusya, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın önde gelen ülkelerine vilâyetten gerçekleştirilen ihracat ve ithalat ürünlerine dair değerler hakkında bilgiler vermiştir. Bu bağlamda raporda değerlendirmelere devam edilmiştir. Şöyle ki Rusya'ya yapılan 7.000£'un üzerindeki tahıl ihracatında vasat hasattan ötürü düşüş yaşanmıştı. Bu da geçmiş yıllardaki ihracat rakamlarının gerilemesinde belirleyici olmuştu. Bunun dışında kalan ihracat oranları hemen hemen aynı düzeyde kaldığı raporda ifade edilmiştir.⁶¹ Fransa'ya yapılan ihracat hakkında da veri paylaşılmıştır. Buna göre ihracat bir önceki yıla göre (1897) % 20, 1896'ya nazaran ise % 30 oranında artış göstermişti. Rapora göre Fransa'ya ihraç edilen mallar arasında hayvan postu ve keten tohumu bulunmaktaydı.⁶²

Konsolos Vekili kendi ülkesi ile Erzurum Vilâyeti arasındaki ticaretten de bahsetmiştir. Rapora göre İngiltere, bu şehirden mal ithal eden ülkeler listesinde “neredeyse” yoktu. Ona göre burada İngiltere'nin ilgisini çekebilecek ürünler vardı. Bunlar arasında özellikle hayvan postu, kürk ve keten tohumu sayılabilirdi. Keza çok büyük bir pazar olmasa da başta kaliteli ayı, tilki, samur, sansar ve kurt olmak üzere hayvan postları buradan temin edilebilirdi. Hatta

⁵⁹ TNA., FO. 195/2059, s.62.

⁶⁰ TNA., FO. 195/2059, s.62.

⁶¹ TNA., FO. 195/2059, s.62.

⁶² TNA., FO. 195/2059, s.62-63.

raporunda bu ürünlere talep olduğu takdirde emtia fiyatları hakkında bir pazar araştırması yapabileceğini de eklemekteydi.⁶³

Konsolos Vekili Albay Massy 1898 ithalatındaki artışa dair açıklamalarda bulunarak düşüncelerini açıklamaya devam etti. Yaklaşık 17.000£'lik bir yükseliş ortaya çıkmıştır. Bu da % 13 civarında bir artışa tekabül etmekteydi. Mevcut artışın yükselerek devam etmesi elbette memnuniyet vericiydi. Rapora göre bu ithalatın % 40'ı da İngiltere'den yapılmaktaydı. Buna rağmen Konsolos bu durumu genel anlamda bir ilerleme süreci olarak görmedi. Sadece son üç buçuk yılla karşılaştırıldığında az da olsa bir iyileşmenin işareti olarak değerlendirmişti. Buradan hareketle raporda Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetlerine ilişkin sosyal ve iktisâdî tespitler de yer aldı. Buna göre Van'da ve diğer şehirlerde açlık hüküm sürmekteydi. Buradaki Kürtler huzursuz olduğu gibi yine Ermeniler de yoksullukla cebelleşmekteydi. Zira birçoğuna göre durumları hiç bu kadar *ümitsiz* olmamıştı.⁶⁴

Konsolos değerlendirmelerine devam ederek İngiltere'den yapılan ürünlerde ithalatın % 14 civarında az da olsa bir artış gösterdiğini belirtmiştir. Bu ürünlerin büyük çoğunluğunu hangi kalemlerin oluşturduğunu da dile getirdi. Şöyle ki malların genelini çay ve İngiltere'nin Manchester şehrinde ithal edilen ürünler teşkil etmekteydi.⁶⁵ İngiltere ile yapılan bu küçük çaplı yerel ticaretteki yükselişin nedenlerine de değinildi. Aslında bu durumun mimarı İngiliz birkaç tüccar aileyle ilişki kuran ve onlarla ticaret yapma alışkanlığı edinen iki veya üç müteşebbis tüccardı. Dolayısıyla Konsolos, mevcut ilişkilerin kopmasına herhangi bir sorunun sebep olması halinde buradaki İngiliz ticaretinin tamamen sona ereceği anlamına gelebileceğini savunmaktaydı.⁶⁶ Ona göre İngiltere'nin ticaret hacminin artması için yapılması gereken husus şöyle olmalıydı: “Başlangıçta ne kadar küçük çaplı olursa olsun ticarî ilişkiler kurulmalıydı”. Çünkü ancak böyle bir stratejiyle “giderek büyüyen pazarlara” girilebileceği ve söz sahibi olunabileceği vurgulanmıştı. Nitekim Konsolos Vekili Albay Massy, İngiltere'ye bu noktada bir ülkeyi de örnek göstererek onların başarısının gerekçesini açıklayacaktı. Bu devlet Almanya idi. Konsolosa göre Almanların Levant'ta⁶⁷ giderek artan başarısının arkasında bu anlayış vardı. Çünkü Almanya “küçük başlangıçları” küçümsemedi. Ayrıca Konsolosa göre burada kullanılsa dahi kimsenin bir makineye verecek iki üç sterlinden fazla parası olmadığı belirtilerek ekonomik yetersizliğin altı çizilmiştir.⁶⁸

Konsolos Vekili İngiltere'nin ticarî hacminin artırılması için bölge ile ilgili tanıtıcı bültenlerin hazırlanması gerektiğini belirtmekteydi. Bu bağlamda kataloglar hazırlanarak her işletmeye dağıtılmalıydı. Bunlar yapılırken Anadolu'daki her bölgenin birbirinden oldukça farklı ihtiyaçları göz önüne alınarak yapılmalıydı. Başka bir ifadeyle Adana için elverişli olan

⁶³ TNA., FO. 195/2059, s.62-63.

⁶⁴ TNA., FO. 195/2059, s.63.

⁶⁵ TNA., FO. 195/2059, s.64.

⁶⁶ TNA., FO. 195/2059, s.64.

⁶⁷ Terim, Doğu Akdenizliler anlamına gelmektedir. Kavram daha çok Bizans ve Osmanlı dönemlerinde yerli halktan farklı olarak gelip yerleşmiş olan Katalan, Fransız, İtalyan gibi Batı Akdenizliler için kullanılmıştır. Levant, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Orta ve Kuzey Avrupa'dan gelip Akdeniz kentlerine yerleşen yabancıları da içerisine alan ve tanımlayan bir kavram halini almıştır. (İlber Ortaylı, “Levantenler”, *Geçmişten Günümüze Levantenler*, Ed. Fikret Yılmaz, İzmir Ticaret Odası, Kültür, Sanat ve Tarih Yay., No:12, İzmir 2011, s.28.)

⁶⁸ TNA., FO. 195/2059, s.65.

ürünler Erzurum için makbul olmayacaktı. Yani iklim başta olmak üzere birçok niteliğe dikkat edilmeliydi. Vilâyetin gereksinim duyduğu kullanışlı mallara dair konsoloslukta çok az sayıda katalog vardı. Nitekim bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirecekti:⁶⁹

“Ülkenin farklı yerel bölgelerinin ihtiyaçları doğrultusunda, karşılaştırmalı ölçü ve fiyatların olduğu, her iki dilde katalogların ve fiyat listelerinin hazırlanması elzemdir. Şimdilik, elime ulaşan kataloglarda ülkenin para birimi cinsinden karşılaştırmalı fiyat listeleri yok ve bölgedeki imalatçılar için bu hiç kullanışlı değil. Yakınlarda elime geçen bir bisiklet kataloğunda, bisikletlerin fiyatları çok daha ucuz. Bir bisiklet yirmi poundun altında. Bu vurdumduymazlığın ve dikkatsizliğin yanında, her konsolosluğa katalog dağıtılması ticareti arttıramaz. Öncelikle, buralarda bisiklet kullanılamaz, çünkü bu günlük bölgede bisiklet sürülebilecek doğru dürüst bir yol dahi yok...”

Konsolos Vekili bilgilendirici katalogların hazırlanması ve dağıtımı amacıyla kendi düşüncesini dile getirmiştir. Ona göre ilgili tüccar ve üreticilerin bir araya gelerek İstanbul’da ortaklaşa bir ofis açmaları şarttı. Böylece İngiliz acenteleri ve tüccarları karşılaştırmalı bir ağırlık, ölçü ve fiyat araştırması yapabilecekti. Bu ofis bir tür irtibat noktası olacaktı. Başka bir deyişle burası Osmanlı Devleti’ndeki yerel tüccarlarla İngiltere’deki tüccar ve imalatçılar arasında iletişim kuracakları bir merkez gibi düşünülebilirdi. Bu tarz bir yapı sayesinde İngiltere’nin ticaret hacmi artacaktı. Aynı zamanda kısa süre içerisinde hâlihazırda Almanya’nın ve Avusturya’nın uhdesinde olan ticaretten pay koparıp önemli oranda ticarî hacmini genişletebilecekti. Konsolos Vekili bu düşüncesini güçlendirmek için de bir gerekçe gösterdi. Zira bütün şehirlerdeki tüccarlar, malları başkentteki araçlardan almaktaydı. Dolayısıyla bu da teklifinin önemini göstermekteydi.⁷⁰

İngiliz Konsolos Vekili, raporunda bir yandan da yurttaşı olan tüccarlarına dönük tavsiyelerine devam etti. Buna göre başlangıçtaki küçük siparişleri önemsemeye değmez diye düşünüp küçümsemekten kaçınılmalıydı. Yine müşterilerin kendilerine özgü küçük farklılıkları göz önünde bulundurulmalıydı. Çünkü “küçük başlangıçlar” sıklıkla başarıyı getirmekteydi. Ayrıca bir tüccar çok fazla satın alma yapmasa bile sattığı ürünler yerelde rağbet görürse başka tüccarlar da onu takip edecek ve bu yolla ticaret artacaktı.⁷¹ Konsolos Vekili bu noktada kişisel bir tecrübesini de paylaştı. Bir yerel tüccardan, İngiltere’den istediği ürünle ilgili olarak siparişinin belirli bir miktarın altında görüldüğü için kendisine gönderilmediği haberini almıştı. Şöyle ki soğuk iklimde ihtiyaç duyulan uygun kalınlıkta bir yünlü kumaşı tüm modelleri ilettiği halde alamadığını belirtmişti. Dolayısıyla Konsolos Vekili “bu öngörüsüz bakış açısı terk edilmeli” sözlerini kullandıktan sonra “artık tekel elimizde değil” gerekçesiyle düşüncesini vurgulamıştı. Zira ona göre Almanya ve Avusturya ticaretlerini böyle başlangıçlar üzerinden geliştirmişti.⁷²

Raporda Erzurum’daki kumaş pazarında etkili olan ülkelerden de bahsedildi. Avusturya mevcut pazarın kumaş tedarikini neredeyse tek başına karşılıyordu. Bir Alman firması ise daha büyük satışlar için küçük oranlarda satış yapmakta beis görmüyordu. Aynı zamanda görece daha makul fiyatlarla satış yapabilen Levant’taki tüccarların ihtiyaçlarını karşılamaya gayret ediyordu. Keza daha varlıklı ülkeler de pazarı ellerinde tuttukları için belirli bazı malları onlara

⁶⁹ TNA., FO. 195/2059, s.65.

⁷⁰ TNA., FO. 195/2059, s.65.

⁷¹ TNA., FO. 195/2059, s.65-66.

⁷² TNA., FO. 195/2059, s.66.

dayatmadıkları raporda ifade edilmiştir.⁷³ Yani makul bir fiyat tarifesi takip edilmekteydi. İngiliz Konsolosa göre yoksul bir ülke olan Osmanlı Devleti'nde en fazla ucuz mallar satılmaktaydı. Ayrıca bu durum diğer yerlerde de aynı şekilde geçerliydi. Dolayısıyla bu bölgedeki talebin karşılanmasına gayret edilmesi İngiliz ticaretinin avantajına olacaktı. Yine mevcut tarz ticaretin başka yerlere yayılmasına da hizmet edecekti. Konsolos buradan hareketle yaşadığı bir olayı da şöyle anlattı: *"Bir keresinde bir asma kilit alması için birini göndermiştim. Kilidi 1.5 (?)'a satın aldım. Ertesi gün kırıldı ancak şunu anladım ki biraz daha yüksek fiyatlı İngiliz kilitlerinden bir tane satılıyorken bunlardan günde yüzlerce satılıyormuş"*.⁷⁴

Erzurum'daki demir ticareti de raporun ele aldığı konular arasında yer aldı. Buna göre doğu pazarında demir ticaretinin büyük bir çoğunluğu Belçika'nın tekelindeydi. Bunun sebebi ise en ucuz demiri satmalarından ileri gelmekteydi. Konsolosa göre Manchester'dan gelen ucuz ve kaliteli İngiliz ürünleri de bu pazarda tutunabilirdi. Pamuk konusunda ise İngiltere, Amerika ile rekabet halindeydi. Raporda Osmanlı Devleti'nin Amerika ile olan pamuk ticaretinin İngiliz ticaretine zarar verdiği yer almıştı. Bunun nedeni ise Amerika'nın İstanbul'a deniz yoluyla doğrudan hizmet hattı kurmasıydı.⁷⁵

İngiliz Konsolos Vekili merkezi bir acentenin kurulmasını çok önemsemekteydi. Ona göre sırf pamuklu ürünlerin ticaretine yönelik bir yapı olmalıydı. Sadece bu merkez bile İngiliz çıkarlarına büyük katkıda bulunacaktı. Böylece en beğenilen ürün modelleri özellikle Osmanlı genç nüfusunun dikkatine sunulabilirdi. Raporda Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında İngiliz kumaşlarının benimsenebileceğine dair düşüncelere yer verilmeye devam edilmiştir. Bu noktada Konsolos, kendisine gelen bir bilgiyi de paylaştı. Şöyle ki haber, kalın İngiliz kumaşlarının mevcut soğuk iklimde iyi satabileceğine dönüktü. Ancak bunu gerçekleştirecek böyle bir ticaret ilişkisi kuracak İngiliz müteşebbislerinin olmaması sorun olarak ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla İngiltere'den mal almak isteyen yereldeki bir tüccar, bağlantı kurmaya yönelik başarısız girişimlerinden sonra başka bir yere yönelmekteydi.⁷⁶

Erzurum'un ithal ettiği en önemli ürünlerden birisi de çaydı.⁷⁷ Rapora göre ithalatın tümü İngiliz kaynaklarından gelmekteydi. Bu arada satışı giderek arttığı gibi kahveden daha çok satıldığı da dile getirilmişti. Keza diğer malların yanında ucuz ve kaliteli çay, en çok satılanlar arasındaydı. Yine raporda çayın rotası ve kaçakçılık güzergâhı hakkında da bilgi verildi. Buna göre ürün Hindistan'dan büyük miktarlarda gelmekteydi. Rotası itibarıyla kervan yolundan İran'ın batısına geçirilmekteydi. Buradan da Trabzon üzerinden büyük bir kaçakçılık yapılmaktaydı. Yani Hint çayı bu hattan Rusya'ya ulaştırılıyordu. İngiliz Konsolos'a göre bölgedeki çay ticaretini, kendi lehlerine çevirebilirlerdi. Hatta bu konuda bir önerisini dile getirdi. Önce karşılaştırmalı ağırlık ve fiyat çizelgeleri hazırlanmalıydı. Böylece bunların yer

⁷³ TNA., FO. 195/2059, s.66.

⁷⁴ TNA., FO. 195/2059, s.66.

⁷⁵ TNA., FO. 195/2059, s.66.

⁷⁶ TNA., FO. 195/2059, s.66-67.

⁷⁷ Çayın, Osmanlı Devleti'ne girişi ve Cumhuriyet ile birlikte hız kazanan çay tarımı için bkz. Arife Sema Keskin, *Türkiye'de Çay Politikası*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.; Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılın Çayı Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

aldığı kataloglar ilgili tüccarlara ulaştırılabilecekti. Dolayısıyla Hint çayı da bu şekilde pazarlara girerek bir başlangıç yapmış olacaktı.⁷⁸

Bir diğer ithal edilen önemli ürün şekerdi.⁷⁹ Ancak bu kez İngiltere'nin dışında Fransa bu konuda öne çıkmıştır. Konsolosa göre İngiltere, şekeri Fransa'dan daha kaliteli ve ucuza getirebilirdi. Buna gerekçe olarak ise Osmanlı Devleti'nde şekerin çok fazla tüketilmesini dayanak göstermekteydi. Yani çok büyük bir şeker pazarı mevcuttu. Dolayısıyla bu "pasta"dan büyük pay alınabilirdi. Yine başka ürünlerin ithal edildiğine dair örnekler verilmeye devam edilmişti. Buradan hareketle ucuz kâğıt, sigara kâğıdı, fes ve kumaş gibi ürünlerin de Avusturya'dan geldiği belirtilmişti. Konsolos Vekili Massy'e göre eğer ticarî ilişkiler kurmaya dönük küçük adımlar atılacaksa bu malların tamamının ticaretinde diğer ülkelerle rekabet etmeleri gerekmekteydi. Dolayısıyla bunun ticarî bir altyapısının oluşturulması kaçınılmazdı.⁸⁰

Tavsiyelerine devam eden Konsolos Vekili bu bölgedeki ticarî gelecekleri için şirketlerin yapması gerekenleri sıraladı. Örneğin firmaların sorumlu üyeleri dil öğrenmeli idi. Ayrıca zaman zaman seyahate çıkıp ihtiyaçlar noktasında kişisel gözlemlerde bulunmalıydı. Bu tespit diğer ülkelerle rekabet açısından çok önemliydi. Bu yüzden zeki bir gözlemci, firmaların başkanlarının kişisel ihmallerini görebilirdi. Dolayısıyla bu durum da İngiltere ticaretine kan kaybettirebilirdi. Rapora göre ihmallerden kaynaklı olarak seyahat eden temsilciler sorumluluk üstlenmiyordu.⁸¹

Raporda bölgedeki maden varlığına dair bilgiler de yer aldı. Çok miktarda yer altı zenginliği olmasına rağmen kayda değer bir madencilik çalışmasının yürütülmediği vurgulanmıştı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin sadece yüzeydeki birkaç ton kömürü çıkardığını ve bunun da ordu tarafından tüketildiği belirtilmişti. Yine maden çıkarılmasında herhangi bir makinenin kullanılmadığını da eklemişti. İklim koşullarının insan hayatı üzerinde doğrudan etkili olduğu dile getirilerek nüfusun, yılın yarısını boş geçirdiği Konsolos Vekili tarafından anlatılmıştır. Ona göre bunun nedeni nüfusun çalışacağı imalathanelerin yokluğu idi. Dolayısıyla halkın uğraştığı tek geçim kaynağının tarım⁸² olduğu raporda not edilmişti.⁸³

Ticaretin gelişmesi için elzem koşullardan birisi de bayındırlık hizmetleri ve ulaşım şebekesiydi. Rapora göre bölgede bu iki konu son derece ihmal edilmişti. Öyle ki kayda değer herhangi bir bayındırlık hizmeti yoktu. Zira yol yapım çalışmaları için de benzeri bir durum söz konusuydu. Yolların yapılmasına dair girişimler vardı. Ancak bu teşebbüslerden de tatmin edici bir sonuç elde edilememişti. Ulaşım konusunda Erzurum'u Trabzon'a yani Karadeniz sahiline bağlayan sadece bir *at arabası yolu* vardı. Konsolos Vekili'ne göre bu yolculuk bir hafta sürmekteydi. Dolayısıyla bu da malların nakliyatı konusunda önemli bir sıkıntıya neden olmaktaydı. Keza bu nakliyatın ortalama bedeli ¾£ civarındaydı.⁸⁴ Bu dönemde hayvan (at,

⁷⁸ TNA., FO. 195/2059, s.67.

⁷⁹ Osmanlı Devleti'nde şekerin gelişimi için bkz. Mehmet Karayaman, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.25, S.1, Temmuz 2010, s.297-318.

⁸⁰ TNA., FO. 195/2059, s.67.

⁸¹ TNA., FO. 195/2059, s.67-68.

⁸² Osmanlı'da tarım konusunda daha geniş bilgi için bkz. Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.

⁸³ TNA., FO. 195/2059, s.68.

⁸⁴ TNA., FO. 195/2059, s.68.

deve, katır, eşek) ve arabalar (kağnı, kaşka) ana nakil vasıtaları olarak kullanılmıştır. Trabzon-Erzurum-Tebiz arasındaki özellikle ticarî amaçlı nakliye, hayvanlarla ve genellikle de develerle yapılmıştır. Osmanlı vilâyetlerinde nakliye pahalı olduğu gibi mevcut durum Trabzon-Erzurum-Bayezid hattı için de söz konusu olmuştur.⁸⁵

Başka bir önemli konu asayiş meselesiydi. Trabzon ve İran'a giden yolların⁸⁶ güvenli olduğu belirtilse de Doğu'ya gidildikçe nadir de olsa soygun vakalarının yaşandığı Konsolos Vekili tarafından anlatılmıştır. Demiryolunun olmaması ise büyük bir eksiklik olarak görülmekteydi.⁸⁷ Aslında XIX. yüzyılın son yılında Trabzon-Erzurum yolu ve tâlî yollarla ilgili çalışmalar yapılmış olmasına rağmen bu projeler bir tasavvur olarak kalmıştı. Asrın sonunda ise Trabzon-Erzurum yolları artık kısmî tamir ve küçük yenileme faaliyetleri ile idare edilmeye başlanmıştı.⁸⁸ Öte yandan Rusların, Tiflis-Bakü ve Tiflis-Poti demiryollarını inşa etmesi üzerine Osmanlı dış ticareti bu demiryolları ile gelişen ticarete rekabet edemedi.⁸⁹ Bütün bunlarla birlikte XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında tâlî ve hususî yollar dışında Trabzon-Erzurum anayolu şose olarak inşa edilmiş ve Devlet böylece mevcut sıkıntıları azaltmaya çalışmıştı.⁹⁰

Konsolos Vekili Massy'nin raporda ele aldığı konulardan birisi de vilâyetteki hayvan hastalıkları hakkındaki gözlemleri oldu. Genel olarak burada kış mevsimi boyunca birçok yerde büyükbaş hayvan hastalıklarının⁹¹ yaygın olduğu dile getirilmişti. Ancak ona göre insanların yeterince temiz şartlarda yaşamamalarından ötürü bazı köy ve kasabalarda salgın hastalıklar yaygın hale gelmişti.⁹² Yine tarımda bir ilerleme olmamasının sebebi de bu salgınla ilişkilendirilmişti. Bölgenin etnik yapısı hakkında da bilgi veren Konsolos, nüfusun büyük oranda Kürtlerden oluştuğunu ifade ederken onların *"hayvan sürülerinden elde ettikleri hayvansal ürünlerle ve civardaki Hristiyan yerleşimlerden yağmalanan tahıllarla"* beslendiklerini vurgulamıştır. Bu bağlamda bir diğer tespiti de Ermeniler hakkında olacaktı: *"Bir zamanlar tarımda oldukça ileri olan Ermenilerin şimdilerde tohum alacak güçleri olmadığı için verimli araziler boş bekliyor"*⁹³ sözlerini kullanmıştır.

İngiltere'nin Erzurum Konsolos Vekili Albay Massy raporunun sonuç kısmında özellikle İngiliz tüccarlara çağrıda bulunmuştur. Bu doğrultuda İngiltere'nin ticaret hacminin artması için düşüncelerini yinelemiştir. Konsolosa göre mevcut önerileri genelde Osmanlı Devleti özelde ise doğu vilâyetleri için gerçekleştirilmesi elzem olan ticarî faaliyetler idi. Konsolosluğun bu konudaki birikimlerinden işaretle *"tüccarların, konsolosların yereldeki*

⁸⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Tozlu, *agt.*, s.102-104.

⁸⁶ TNA, FO Trabzon Konsolosluğu'nun hazırladığı ve İngiltere Büyükelçiliğine sunduğu Kasım 1942 tarihli "Trebizond Consular District" raporu, No: 330. Trabzon-İran transit ticaret yolu ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Tozlu, *agt.*.

⁸⁷ TNA., FO. 195/2059, s.68.

⁸⁸ Tozlu, *agt.*, s.102.

⁸⁹ Karataş, *agt.*, 143.

⁹⁰ Tozlu, *agt.*, s.102.

⁹¹ Büyükbaş hayvan hastalıkları konusunda bkz. Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası), *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi* (OTAM), S.39, Bahar 2016, s.215-240.

⁹² TNA., FO. 195/2059, s.68. Tarih boyunca salgın hastalıkların en çok tahribat yapanlarının başında veba, kolera ve çiçek gelmektedir. Bkz. Kütükoğlu, Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı, s.234-243.

⁹³ TNA., FO. 195/2059, s.68-69.

*tecrübeleri sonucu yıllık raporlarında yer verdikleri sağduyuya dayalı bilgileri gözetmeleri sonucunda, İngiltere'nin yalnızca Kürdistan'ın bu büyük bölgesiyle değil, aynı zamanda Türkiye'nin tamamıyla olan ticaretini kayda değer oranda artırabileceği"*ni düşünmekteydi.⁹⁴

Rapora göre İngiliz tüccarlar rekabetin olmadığı zamanlarda uzun yıllar boyunca ticarete "tedarikçilik" yapmıştı. Bu durumun değişmesi gerektiğini belirten Konsolos Vekili, artık İngiliz tüccarların Paris'in ötesine seyahat etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak bu şartlar altında İngiliz dış ticaret hacminin süreklilik kazanabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca ticarî meselelerle ilgili herhangi bir soru olması halinde cevaplamaya hazır olduğunu dile getiren Konsolos, her konuda yardımcı olabileceğini belirterek raporuna son vermiştir.⁹⁵ Son kertede XVII. yüzyıldan Osmanlı döneminin sonuna kadar Erzurum üzerinden gerçekleşen uluslararası ticareti büyük oranda kontrol eden ve özellikle XIX. yüzyıldan itibaren ürettiği malları vilâyet aracılığıyla Türk şehirlerine ve İran'a satan en önemli devlet İngiltere olmuştur.⁹⁶

Sonuç

Erzurum, XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk çeyreğine değin savaşlar, işgaller, depremler, göçler, salgın hastalıklar ve yoksullukla mücadele etti. Bu gibi nedenlerle bölgedeki ticaretin gelişimi de inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. Özellikle 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşları bölgede ticarî faaliyetleri durma noktasına getirmiştir. Dönemin küresel gücü olan İngiltere, Hint Ticaret Yolu'nun güvenliği açısından bölge ile daima yakından ilgilenmiştir. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Erzurum üzerinden gerçekleşen uluslararası ticarete yön veren İngilizler, XIX. yüzyıl sonrasında ürettiği malları vilâyet üzerinden Osmanlı Devleti'ne ve İran'a pazarlayan en önemli ülke konumunda olmuştur. Ancak zaman zaman Erzurum üzerindeki ticarî faaliyetleri diğer Batılı güçlerin gerisinde kalmıştır. Vilâyette görev yapan kimi İngiliz Konsoloslar da ticaret hacminin daha fazla artırılması için bazı önerilerini rapor halinde kaleme almışlardır. Sonuç olarak Konsolos Vekili Massy'nin hazırlamış olduğu raporun vermiş olduğu notlar değerlendirildiğinde şu hususlar dikkat çekicidir:

Erzurum'da Rus işgallerinden sonra başlayan ekonomik bunalım 1890'lardan itibaren az da olsa bir canlanmayı ortaya çıkarmıştır. Bu iyileşmenin ortaya çıkmasında Vali Rauf Paşa'nın vilâyette sağladığı güven ortamının etkisi olmuştur.

Raporda 1896-1898 yılları arasında ihracat ve ithalat rakamlarına ait rakamlar yer almıştır. Buna göre üç yılın toplam ihracatı 574.710£ iken, ithalatı ise 633.535£ idi. Her ne kadar ihracat değerleri ithalatın gerisinde kalsa da iki alanda da bir artış yaşanmıştır. Rapora göre iktisâdî açıdan bir iyimserlik havasının ortaya çıkmış olması önemli bir göstergiydi. Bu durum da üretimi artırmış ve ticaretin nispeten canlanmasına vesile olmuştur.

Amerika, Almanya, Fransa, İngiltere, Avusturya, Belçika ve Rusya gibi Batılı ülkelerle Erzurum Vilâyeti arasında ticarî alışveriş ağı kurulmuştur. Buradan hareketle mevcut dönemde Erzurum Rusya'ya tahıl, Fransa'ya hayvan postu ve keten tohumu ihraç etmiştir.

⁹⁴ TNA., FO. 195/2059, s.69.

⁹⁵ TNA., FO. 195/2059, s.69.

⁹⁶ Küçükuşurlu, *age*, s.57.

Raporda da “ilginç” bulunduğu üzere İngiltere'ye bu dönemde ihraç edilen ürünler yok denilecek kadar kısıtlıdır. Ancak şu tespitte yapılmıştır: Vilâyetten tahıl, keten tohumu, ayı, tilki, samur, sansar ve kurt gibi hayvan postları İngiltere'nin alabileceği ürünler arasında gösterilmiştir. Yine rapordan özellikle hayvan postu fiyatlarının bu dönemde diğer ülkelere nazaran Erzurum'da daha uygun olduğunu öğrenmekteyiz. İngiltere'ye yapılan ihracat çok kısıtlı olsa da ithal ürünler daha fazla yekün tutmuştur. Bu dönemde vilâyet çay ve Manchester'den çeşitli kumaş ürünleri ithal etmiştir.

Bu dönemde Doğu pazarında ürün ithal edilen başka ülkeler de mevcuttu. Demir ticaretinin büyük çoğunluğu Belçika'dan, pamuk ve buna dair ürünler Amerika'dan; şeker ise Avrupa'nın bir diğer güçlü ülkesi olan Fransa'dan; ucuz kâğıt, sigara kâğıdı, fes ve kumaş da Avusturya'dan ithal edilmiştir.

Raporda belirtilen en önemli husus İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki ticarî nüfuzunu nasıl artırabileceği sorusu oldu. Bölgedeki Konsolos Vekili bu soruya alternatif çok yönlü çözüm önerileri üretmeye çalışmıştır. Ona göre İngiltere buradaki ticaret hacmini artırmak için bazı adımları yürürlüğe koymalıydı. Konsolos Vekili bunların gerçekleştirilmesi için bir rota da çizmişti. Buna göre “ne kadar küçük çaplı” olursa olsun ticarî bağlar kurularak pazarlara girilmeliydi. Nitekim Almanya bu işleyişe örnek gösterilmiş ve bölge ticaretinde etkili olduğu belirtilmiştir.

Mevcut önerilerden biri de bölgenin ihtiyaçlarına binaen bilgilendirici katalogların hazırlanması idi. Hatta Konsolos bizzat İstanbul'da bir irtibat ofisinin kurulması gerektiğini özellikle tavsiye etmiştir. Çünkü ancak bu şartlar gerçekleştiğinde bölgede nispeten nüfuz sahibi olan Avusturya ve Almanya'dan pay koparılabildi. Zira her halükârda hükümeti tarafından bölgenin küçük siparişlerinin dahi önemsenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Raporda belirtilen konulardan birisi de bölgede çeşitli maden varlıkları ve çıkartılması konusundaki girişimlerin yetersiz kaldığı idi. Bir diğer dikkat çeken tespit nüfusun iklim şartlarından ötürü yılın yarısını boş geçirdiği olmuştur. Buna gerekçe olarak ise insanların çalışabileceği imalathanelerin olmadığı dile getirilmişti. Bölgede tek geçim kaynağının tarım olması da özellikle not edilmişti.

Konsolos Vekili Massy'nin raporda vurguladığı önemli konular arasında demiryolu olmayan bölgedeki, bayındırlık ve ulaşım hizmetlerinin yetersizliğine dair ifadeleri olmuştur. Bu da transit ticaret gelirinin düşük olmasının nedenleri arasında gösterilmişti. Yol yapım çalışmalarının devam etmesine rağmen çok yetersiz olduğu da raporda belirtilmiştir.

Raporun üzerinde durduğu bir diğer önemli husus da salgın hastalıklar oldu. Bölgede kış mevsimi boyunca birçok yerde büyükbaş hayvanlarda görülen hastalıkların olduğu dile getirilmiştir.

Mevcut çalışmada ana kaynak olarak Erzurum İngiliz Konsolosluğu'nun hazırlamış olduğu ticarî rapordan faydalanılmıştır. Konsolos Vekili, pazarlara dair tespitleri ile kendi gözlem ve tecrübelerine ve geçmiş konsolosluk verilerinden yola çıkarak bölgenin ihracat ve ithalat hacmiyle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu rapordan hareket edilerek İngiltere'nin bölgedeki ticaretinin geliştirilmesine dönük Konsolos Vekili'nin tavsiyeleri irdelenmiştir.

Kaynakça**A.Arşivler****1-İngiliz Arşivi Belgeleri (The National Archives (TNA.), Foreign Office (FO))**

FO 195/2059, No: 4, Konsolos Vekili Albay P.H.H Massy'nin 1898 Yılı Erzurum'daki Yıllık Ticarî Faaliyetler Üzerine Hazırladığı Rapor, 18 March 1899.

FO 195/2474, No: 330, Trabzon Konsolosluğu'nun hazırladığı ve İngiltere Büyükelçiliğine sunduğu Kasım 1942 tarihli "Trebizond Consular District" raporu.

FO. 195/1450, No: 21, "Commercial Report on Erzeroum Vilayet". 12 July 1883.

B.Telif Eserler

AK, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası), *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi* (OTAM), S.39, Bahar 2016, s.215-240.

Ali Cevad, "1897'de Erzurum", *Doğu Coğrafya Dergisi*, (Çev: Ramazan Özey), C.6, S.3, (Erzurum 2000), s.143-148.

BAYRAKTUTAN, Ayşe, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2010.

BEYGU, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.

BRANT, James, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, VI, 1836, p.187-223.

DARKOT, Besim, "Erzurum Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.340-345.

CEVİZLİLER, Erkan- Ali Servet ÖNCÜ, "Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in Vilâyetteki Çalışmalarına Dair Raporu (1905)", *History Studies International Journal of History*, Volume:5, Issue:1, (January 2013), s.71-88.

CÖHCE, Salim, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.1, Mart-Nisan-Mayıs, 2001, s.87-106.

DOĞANAY, Hayati, *Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1983.

DOĞANAY, Hayati "Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara 1989, s.149-200.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I, (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

ERZEN, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

- GÖRÜR, Emel Demir, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilâyeti’nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, C.84, S.299, (Nisan 2020), s.399-449.
- GÜRAN, Tefik, *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.
- ISSAWI, Charles, “The Tabriz-Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of A Route”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), p.18-27.
- KALELİ, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı- Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2003), S.9, s.1-19.
- KARACAKAYA, Recep, “İngiltere’de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti’nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878–1900)”, *Ermeni Araştırmaları, II, Türkiye Kongresi Bildirileri, I*, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2007, s.21-35.
- KARATAŞ, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010.
- KARAYAMAN, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.25, S.1, Temmuz 2010, s.297-318.
- KESKİN, Arife Sema, *Türkiye’de Çay Politikası*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- KONUĞU, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 1992.
- KUZUCU, Kemalettin, *Bin Yılın Çayı Osmanlı’da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Erzurum”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA), İstanbul 1995, s.321-329.
- KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, *Erzurum Çarşı Pazar-Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580–1838), I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, II, Berekât Yayınları, İstanbul 1983.

- ORTAYLI, İlber, “Levantenler”, *Geçmişten Günümüze Levantenler*, Ed. Fikret Yılmaz, İzmir Ticaret Odası, Kültür, Sanat ve Tarih Yay., No:12, İzmir 2011, s.23-34.
- ÖZCAN, Azmi, *Pan İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İsam Yayınları, İstanbul 1992.
- SELVİ, Haluk, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.
- STOCQUELER, J. H., *Fifteen Months’ Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan and Persia, in A Journey From India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia, and Germany, II*, Saunders and Otley, Conduit Street, London 1832.
- ŞAŞMAZ, Musa, “İngiliz Yüzbaşı Stewart’ın Konya Konsolosluğu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.11, s.223-238.
- ŞİMŞİR, Bilâl, “Ermeni Galesinin Tarihsel Kökeni Üzerine”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.1, Mart-Nisan-Mayıs, 2001, s.108-125.
- ŞİMŞİR, Bilâl, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.
- TOZLU, Selahattin, “Erzurum Depremleri (1850-1900)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Yaz 1996), Erzurum 1996, s.119-126.
- TOZLU, Selahattin, “*Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*”, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.
- TOZLU, Selahattin, “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* (3-5 Mayıs 2001), I, Haz: M. Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, Trabzon İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s.381-397.
- TOZLU, Selahattin, “Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey’in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu (1909)”, *Ramazan Şeşen Armağanı*, Ed. E.Uymaz-S.Kızıltoprak, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s.283-307.
- WHITMAN Sidney, *Turkish Memories*, Chas Scribner’s Sons, London 1914.